

*Aleksandra Matczyńska*

<https://orcid.org/0000-0002-1725-0044>

Instytut Sztuki

Polska Akademia Nauk

## Komemoratywne i reprezentacyjne aspekty działalności fundacyjnej luteranek na Śląsku. Trzy szlacheckie fundacje z lat 1570–1620

Tematem rozważań tego artykułu są trzy luterzańskie fundacje zlecone przez śląskie szlachcianki: ufundowane przez Barbarę von Žerotin ur. von Biberstein epitafium Karola Krzysztofa Podiebrada w kościele zamkowym w Oleśnicy (1579), ołtarz z kościoła św. Jadwigi w Gryfowie Śląskim (ok. 1606) z fundacji Eleonory von Schaffgotsch ur. von Promnitz oraz ambona w kościele św. Michała Archanioła w Sławie Śląskiej (1619), fundacja Anny von Niebelschütz ur. von Rechenberg. Przedmiotem analizy są programy ikonograficzno-inskrypcyjne tych obiektów, a w szczególności pojawiające się w nich wizualne formy komemoracji oraz sposoby reprezentacji jednostki i rodu.

This article discusses three artistic commissions founded by Silesian noblewomen: the epitaph of Karol Krzysztof Podiebrad funded in the castle church at Oleśnica (1579) by Barbara von Žerotin née von Biberstein, the altar in St Jadwiga church at Gryfów Śląski (c. 1606) funded by Eleonora von Schaffgotsch née von Promnitz, and the pulpit in Michael Archangel church at Sława Śląska (1619), the foundation of Anna von Niebelschütz née von Rechenberg. The subjects of analysis are the iconographic and inscription programmes of these objects, particularly the visual forms of commemoration and state representation of their founders and their families.

**S ł o w a k l u c z o w e:** kobiety, Śląsk, działalność fundacyjna, fundacje artystyczne, reformacja, luteranizm, szlachta, komemoracja

**K e y w o r d s:** women, Silesia, art patronage, artistic commissions, Reformation, Lutheranism, nobility, commemoration

<http://dx.doi.org/10.12775/OiRwP.2021.09>

W okresie nowożytnym jedną z najważniejszych przestrzeni publicznych były wnętrza budowli kościelnych. W krajach objętych reformacją luterzańską nawy kościołów miejskich i wiejskich, oprócz celów liturgicznych i kultowych, spełniały także inne funkcje społeczne, będąc miejscami zgromadzeń oraz dysput. Świątynie służyły również „kulturze pamięci”, wykorzystywano je do komemoracji i reprezentacji stanowej członków lokalnej społeczności dzięki organizowaniu w nich uroczystości pogrzebowych, fundowaniu monumentów nagrobnych i epitafijnych, a także kaplic rodowych i krypt<sup>1</sup>.

W wyniku odrzucenia przez teologię luterzańską doktryny o zbawieniu przez uczynki oraz zakwestionowania istnienia czyścica zniesiono msze i modlitwy wstawiennicze za dusze zmarłych. W myśl zasady *sola fide* fundowane przez luteranów elementy wyposażenia wnętrza sakralnych nie miały już wotywnego charakteru. Fakt, że przestały być one uznawane za środki prowadzące do zbawienia nie spowodował jednak zaprzestania ich fundacji. Odrzucenie doktryny o usprawiedliwieniu poprzez uczynki poskutkowało zanegowaniem jednej z głównych funkcji epitafiów jako obiektów wzywających do modlitw wstawienniczych za zmarłych<sup>2</sup>. Jednak, jak możemy zaobserwować na przykładzie Śląska, od lat pięćdziesiątych XVI w. liczba epitafiów w kościołach luterzańskich zaczęła systematycznie wzrastać, by około roku 1600 osiągnąć punkt kulminacyjny. Umieszczano je głównie na wewnętrznych i zewnętrznych ścianach oraz na filarach budowli sakralnych. Często znajdowały się w pobliżu miejsca pochówku osoby, którą miały upamiętniać, nie było to jednak regułą. To właśnie brak bezpośredniego związku z grobem odróżnia epitafia od nagrobków. Warto jednak zaznaczyć, że ich funkcje wykraczały poza aspekt komemoracji. Pojawiające się na monumentach obrazy oraz inskrypcje, podobnie jak obszerne personalia w kazaniach pogrzebowych, ukazywać

<sup>1</sup> Por. S. Rau, G. Schwerhoff, *Öffentliche Räume in der Frühen Neuzeit. Überlegungen zu Leitbegriffen und Themen eines Forschungsfeldes*, w: *Zwischen Gotteshaus und Taverne: Öffentliche Räume in Spätmittelalter und Früher Neuzeit*, hrsg. S. Rau, G. Schwerhoff, Köln 2004 (Norm und Struktur, t. 21), s. 11–52; J. Harasimowicz, *Schwärmergeist und Freiheitsdenken. Beiträge zur Kunst- und Kulturgeschichte Schlesiens in der Frühen Neuzeit*, Köln–Weimar–Wien 2010 (Neue Forschungen zur Schlesischen Geschichte, t. 21), s. 188–192; B. Heal, „Zum Andenken und zur Ehre Gottes“. *Kunst und Frömmigkeit im frühneuzeitlichen Luthertum*, „Archiv für Reformationsgeschichte”, 104, 2013, 1, s. 185–210.

<sup>2</sup> Por. J. Białostocki, *Kompozycja emblematyczna epitafiów śląskich XVI wieku*, w: *Ze studiów nad sztuką XVI wieku na Śląsku i w krajach sąsiednich*, red. B. Steinborn, Wrocław 1968, s. 78–81.

miały wzorowych ludzi, którzy tak w życiu, jak i w obliczu śmierci swoją godną postawą wzbudzali szacunek. Przez parenetyczny charakter służyły one celom pedagogicznym, pełniąc funkcję „braterskiego napomnienia”<sup>3</sup>. Luterkańska *ars moriendi* wzmacniać miała imperatyw wiary w Chrystusa, przypominać o możliwości dostąpienia łaski zbawienia wyłącznie poprzez zawierzenie w odkupieńczą moc jego ofiary na krzyżu.

Wizualne formy upamiętnienia jednostki i rodu w świątyniach luterkańskich na Śląsku nie ograniczały się wyłącznie do obiektów sztuki sepulkralnej. Znaki rodowe i symbole reprezentacji stanowej umieszczano na fundowanych przez członków gmin elementach wyposażenia kościołów: ołtarzach, ambonach, chrzcielnicach, łóżach kolatorskich i emporach. Obiekty te opatrywano obszernymi inskrypcjami fundacyjnymi oraz herbami upamiętniającymi ich zleceniodawców i ich rodziny. Wśród osób je fundujących znajdowały się również kobiety i temu aspektowi ich działalności poświęcony będzie niniejszy artykuł.

Przedmiotem rozważań uczyniono trzy fundacje śląskich szlachcianek: ufundowane przez Barbarę von Žerotin ur. von Biberstein epitafium Karola Krzysztofa Podiebrada w kościele zamkowym w Oleśnicy (1579), ołtarz z kościoła św. Jadwigi w Gryfowie Śląskim (ok. 1606) powstały z fundacji Eleonory von Schaffgotsch ur. von Promnitz oraz ambonę w kościele św. Michała Archanioła w Sławie Śląskiej (1619) zleconą przez Annę von Niebelschütz ur. von Rechenberg. Obiekty te nie są dziełami nieznanymi czy pomijanymi w dotychczasowej literaturze przedmiotu z zakresu historii sztuki. Ze względu na ich wartość artystyczną, programy słowno-obrazowe czy też, jak w przypadku epitafium oleśnickiego, osobę, którą upamiętniają, cieszyły się zainteresowaniem badaczy i pojawiały w klasycznych pracach dotyczących śląskiej sztuki XVI i XVII stulecia. Dotychczas jednak niewiele uwagi poświęcano motywacjom oraz celom przyświecającym ich fundatorkom, na które chciałabym zwrócić uwagę. Ponowne przeanalizowanie okoliczności powstania tych dzieł oraz zachowanych tekstów źródłowych, dotyczących zarówno samych obiektów, jak i ich zleceniodawczyń, pozwoliły dokonać kilku nowych ustaleń, a także wskazać pewne niedostrzegane dotychczas motywacje leżące u podstaw fundacji tych zabytków.

<sup>3</sup> Por. J. Harasimowicz, *Schwärmergeist*, s. 182–183; M. Czarnecka, *Strach, śmiech i łzy. Dyskursy antropologiczne w literaturze (nie tylko) śląskiego baroku*, Kraków 2020, s. 130.

Artykuł nie ma na celu orzekania o całokształcie działalności fundacyjnej<sup>4</sup> śląskich szlachcianek. Jest on raczej przyczynkiem do dalszych, pogłębionych badań nad – pomijanym w dotychczasowych studiach – zagadnieniem ich aktywności na polu sztuki<sup>5</sup>. Moim zamierzeniem nie jest także wykazywanie różnic pomiędzy fundacjami artystycznymi kobiet i mężczyzn. Płeć nie jest tu nadrzędną ani też wyłączną kategorią analizy. Znacznie ważniejszymi determinantami zjawiska działalności fundacyjnej są bowiem kwestie klasowe, majątkowe oraz konfesyjne, które to przede wszystkim decydowały o kształcie i rozmachu przedsięwzięć artystycznych danych fundatorów czy fundatorek. Decyzja o skupieniu się wyłącznie na fundacjach kobiet podyktowana jest natomiast chęcią zwrócenia uwagi na problem stosunkowo niewielkiej ich obecności w badaniach nad działalnością fundacyjną i koniecznością stopniowego uzupełniania tej luki badawczej.

Przyjęty w artykule zakres czasowy, tj. lata 1570–1620, jest związany ze specyfiką śląskiej sztuki okresu reformacji. Był to bowiem okres wzmożonej działalności fundacyjnej luteranckiego mieszczaństwa i szlachty na Śląsku. Aktywność ta obejmowała w szczególności poczynania na polu sztuki sakralnej, tj. finansowanie bogatych wystrojów wnętrz sakralnych oraz wznoszenia i przebudowy świątyń. Nasilająca się ok. 1600 r. działalność fundacyjna łączona była z trwającymi ówczesnie sporami doktrynalnymi pomiędzy zwolennikami Filipa Melanchtona a luteranami oraz ze wzrastającą pozycją kalwinistów na Śląsku<sup>6</sup>. Bogato dekorowane przedstawieniami figuralnymi

<sup>4</sup> Terminu „działalność fundacyjna” będę używać do określenia form pośredniego udziału w tworzeniu sztuki poprzez zamawianie i finansowanie poszczególnych obiektów. Określenia fundator/fundatorka oraz zleceniodawca/zleceniodawczyni stosować będę zamiennie, w odniesieniu do osoby zlecającej i opłacającej wykonanie danego dzieła. Ze względu na jednostkowy charakter opisywanych tu fundacji odrzucam takie pojęcia jak „mecenat artystyczny” czy „patronat artystyczny”, które zakładają pewną stałą, wielokrotną formę finansowego wspierania artystów bądź określonych dziedzin sztuki.

<sup>5</sup> Do tej pory nie powstało jeszcze żadne studium mówiące o działalności fundacyjnej czy patronacie artystycznym kobiet na terenie Śląska w czasach nowożytnych. Problem niewielkiego stanu badań wykracza zresztą poza kwestie ich aktywności na polu sztuki, dotychczas nie opublikowano bowiem także żadnej syntezy dotyczącej życia codziennego kobiet na Śląsku w epoce nowożytnej.

<sup>6</sup> Por. J. Harasimowicz, *Treści i funkcje ideowe sztuki śląskiej Reformacji 1520–1650*, Wrocław 1986 (Acta Universitatis Wratislaviensis, t. 819, Historia Sztuki, t. 2), s. 12–13, 165–173.

obiekty wyposażenia sakralnego fundowane przez luteranów stały się niejako wizualnym potwierdzeniem ich konfesji, podkreślającym ich dystans od wyznania reformowanego<sup>7</sup>.

Epitafium Karola Krzysztofa Podiebrada  
w kościele zamkowym i parafialnym  
św. Jana Ewangelisty w Oleśnicy

Książę Karol Krzysztof Podiebrad, określany w historiografii jako „jung an Jahren, alt an Sorgen”, zmarł 17 marca 1569 r. na anginę, w wieku zaledwie 24 lat<sup>8</sup>. Pochowano go w krypcie kościoła zamkowego w Oleśnicy. Umarł bezzennie, bezdzietnie, a ponieważ nie miał rodzeństwa, księstwo przejęli po nim bracia stryjeczni Henryk III i Karol II. Co znamienne, książę nie został upamiętniony monumentem nagrobnym przez swoich następców – dopiero kuzynka w pierwszej linii, Barbara von Žerotin ur. von Biberstein, ufundowała mu niezwykle okazałe epitafium<sup>9</sup>. Umieszczono je tuż pod malowidłem z drzewem genealogicznym książąt ziebickich, którego wywód kończył się na rodzicach Karola Krzysztofa, tym samym niejako je „rozbudowując” i uzupełniając o kolejnego potomka rodu. Monument znalazł się na północnej ścianie prezbiterium kościoła zamkowego, pełniąc funkcję rodowego mauzoleum książąt ziebickich. Pod posadzką chóru znajdowała się krypta, w której od XVI w. chowano członków rodziny. Przed ołtarzem głównym wystawiony był nagrobek tumbowy

<sup>7</sup> Por. idem, *Rola sztuki w religijnych i społecznych konfliktach wieku reformacji na Śląsku*, „Rocznik Historii Sztuki”, 18, 1990, s. 40–64.

<sup>8</sup> Karol Krzysztof odziedziczył po ojcu w 1565 r. księstwo ziebickie i oleśnicką część księstwa oleśnickiego, wraz ze sporym zadłużeniem. Zastawił na księstwo ziebickie i obwód miasta Ząbkowice, a 13 XI 1568 r. sprzedał swoją część księstwa oleśnickiego braciom stryjecznym (Henrykowi III, Karolowi II) i zezwolił, aby książęta oleśnicy w linii męskiej używali dalej tytułu książąt ziebickich; por. S. Głogowski, *Genealogia Podiebradów*, Gliwice 1997, s. 128–129; M. Niekańtowski, *Podiebradowie w dziejach księstwa ziebicko-oleśnickiego 1495–1647*, Oleśnica 2013, s. 53.

<sup>9</sup> Na temat tego epitafium zob. m.in. P. Oszczanowski, *Złoty medalion oprawiony czterema diamentami. Dzieła Gerharda Hendrika z Amsterdamu z początku XVII wieku w Oleśnicy*, Wrocław 2012, s. 86–87; A. Lipińska, *Wewnętrzne światło. Południowoniderlandzka rzeźba alabastrowa w Europie Środkowo-Wschodniej*, Wrocław 2007 (Acta Universitatis Wratislaviensis, t. 3001), s. 145–146; J. Harasimowicz, *Mors janua vitae. Śląskie epitafia i nagrobki wieku reformacji*, Wrocław 1992, s. 111, 163; M. Starzewska, *Oleśnica*, Wrocław 1963 (Śląsk w Zabytkach Sztuki), s. 130–132.

rodziców Karola Krzysztofa, Jana Podiebrada i Krystyny Szydłowieckiej, wykonany w 1557 r.<sup>10</sup> Na ścianie północnej znajdowała się płyta nagrobna Jerzego Podiebrada (zm. 1554), a poniżej niej monument upamiętniający księżniczkę Annę (zm. 1489). Epitafium Karola Krzysztofa umieszczono w ich pobliżu, bezpośrednio pod malowidłem przedstawiającym drzewo genealogiczne książąt ziebickich, ufundowanym przez jego ojca w 1558 r. Nie zachowało się ono, ale na podstawie opisu Johanna Sinapiusa wiemy, że członkowie rodu książęcego przedstawieni zostali na portretach w ujęciu popiersiowym, a ich identyfikację umożliwiały herby<sup>11</sup>. Książę Jan i księżna Krystyna zostali ponadto ukazani w całopostaciowych przedstawieniach poniżej samego drzewa, gdzie znalazła się inskrypcja fundacyjna.

Epitafium Karola Krzysztofa wykonano z marmuru w formie rozbudowanej aediculi. W najniższej partii umieszczono inskrypcję: „HOC POSITIS CVRIS ET MAGNA/ MOLE QVIESCVNT/ EXV VIAE SED MENS GAUDET/ ADESSE DEO” oraz podtrzymywany przez putta herb księstwa ziebicko-oleśnickiego w okazałym kartuszu. Środkowa część monumentu ma kształt półkolistej niszy ujętej dwiema kolumnami. Wsparta jest na wysokim cokole z inskrypcją fundacyjną: „AMITINO/ SVO: ILLUST(RE) ET GENEROSA D(OMI)NA BARBARA EX ILL(UST)RI BIBERSTEINIORV(M) BARONV(M) FAMILIA/ OB PIETATE INCLITAE DAF(U)NCTI PIETATIS ET VIRTVTIS VITAE TA BREVITER ACTE MORTISQE [---] M.D.LXXIX. [---]”. Wewnątrz niszy ulokowano figurę księcia Karola Krzysztofa stojącego w silnym kontrapoście. Został on przedstawiony w zbroi płytowej, z regimentem w lewej i rapierem (niezachowanym) w prawej ręce. Przy jego lewej nodze, na niewielkim cokole, spoczywają hełm oraz rękawice. Partię centralną wieńczy fryz z inskrypcją: „STELLA DIFFERTA STELLA IN GLORIA/ SIC RESURRECTIO MORTVORVM I. COR XV.” (1 Kor 15, 41–42). Powyżej, na silnie wyłamanej gzymsie, znalazły się cztery putta trzymające kartusze herbowe księstwa ziebicko-oleśnickiego. W zwieńczeniu umieszczono płycinę z reliefem ze sceną Zmartwychwstania Chrystusa, flankowaną przez personifikacje Wiary i Nadziei w formie

<sup>10</sup> Obecnie nagrobek ten znajduje się w krypcie kościoła zamkowego, dokąd przeniesiono go w XVII w.

<sup>11</sup> J. Sinapius, *Olsnographiae, Oder Beschreibung Des Oelßnischen Fürstenthums In Nieder-Schlesien. Anderer Theil* [---] / von Johanne Sinapio [---], Bd. 2, Leipzig–Frankfurt 1706, s. 20–30.

kariatyd. Powyżej niej znajduje się fryz z inskrypcją: „ABSORBTA EST MORS IN VICTORIAM” (1 Kor 15, 54). Całość zwieńczono odcinkowym naczółkiem, na którym usadowiono dwa putta trzymające mitrę książęcą.

Monument upamiętniający księcia Karola Krzysztofa łączy w sobie typowy dla luterzańskich epitafiów program ideowy oparty na nadziei na zmartwychwstanie zmarłych z silnie rozbudowanym programem upamiętnienia wybitnej jednostki. Relief ze sceną Zmartwychwstania oraz personifikacje Wiary i Nadziei wiążą się ideowo z przytoczonymi w zwieńczeniu monumentu słowami z Pierwszego Listu do Koryntian: „Zwycięstwo pochłonęło śmierć” (1 Kor 15, 54), wyrażając nadzieję na pokonanie śmierci przez wiarę w zwycięską moc ofiary Chrystusa. Figura młodego księcia (naturalnych rozmiarów) wstawiona do półkolistej niszy flankowanej dwiema kolumnami przywodzi na myśl schemat łuku triumfalnego. Zmarłego przedstawiono z atrybutami władzy książęcej jako głównodowodzącego wojskiem, zwierzchnika ziemskiego i pana feudalnego. Jego rangę podkreślają silnie wyeksponowane symbole heraldyczne, identyfikujące i upamiętniające Karola Krzysztofa, a także cały ród książęcy. Stanowią one również integralną część programu ideowego części chórowej oleśnickiego kościoła zamkowego, pełniące funkcję mauzoleum książąt ziebickich i ziebicko-oleśnickich. Chęć wyróżnienia wybitnej jednostki, a także pewien brak egalitaryzmu wobec śmierci wprowadza dość rzadko przywoływany cytat z Pierwszego Listu do Koryntian (1 Kor 15, 41–42), umieszczony na fryzie ponad figurą zmarłego: „Jedna gwiazda różni się jasnością od drugiej. Podobnie rzecz ma się ze zmartwychwstaniem”. Podkreśla on trwałość zróżnicowania społecznego na ówczesnym Śląsku, przez reformację nie tylko nie zniesionego, lecz wręcz wzmocnionego<sup>12</sup>.

Dokładne okoliczności fundacji tego epitafium nie są znane. Podstawowych informacji dostarcza obszerna inskrypcja w partii cokołowej monumentu, w której jako jego zlecniodawczyni wymieniona została baronówna Barbara von Biberstein, kuzynka księcia Karola Krzysztofa. Według przekazów źródłowych 5 sierpnia 1569 r. Barbara złożyła listownie kondolencje książętom Henrykowi III i Karolowi II, przeprasząc za opóźnienie spowodowane faktem, że o zgonie kuzyna dowiedziała się dopiero po powrocie z Karlsbadu (Karlovy Vary). Jednocześnie prosiła o przesłanie przeznaczonych dla niej przez zmarłego

<sup>12</sup> Por. J. Harasimowicz, *Mors janua vitae*, s. 111, 163.

księcia karlicy i znajdujących się w Oleśnicy łabędzi<sup>13</sup>. Dopiero dieście lat później, w 1579 r., ufundowała kuzynowi okazałe epitafium<sup>14</sup>.

Barbara von Žerotin ur. von Biberstein (zm. 8 I 1585) była dzieckiem barona Hieronymusa von Bibersteina oraz księżniczki ziębicko-oleśnickiej Urszuli, córki księcia Karola I i księżniczki Anny żagańsko-głogowskiej. W 1555 r. wyszła za mąż za rycerza Wilhelma Trčkę von Lípa. Zaraz po ślubie opuściła Śląsk i od tamtego czasu rezydowała w Opoćnie oraz na zamku Smiřitz. Utrzymywała jednak dobre stosunki ze swoimi śląskimi krewnymi. Wiemy, że pozostawała w kontakcie listownym z dworem oleśnickim; oprócz listu kondolencyjnego zachować miało się także jej pismo do Karola II i Henryka III, w którym informowała o jej wezwaniu na dwór praski w sprawie testamentu męża<sup>15</sup>. Korespondowała także z dworem brzeskim, z księciem Jerzym II, którego nazywać miała wujkiem, wymieniała również podarki z jego żoną, księżną Barbarą<sup>16</sup>. W 1566 r., trzy lata przed śmiercią, Wilhelm Trčka von Lípa zapisał w testamencie Barbarze, oprócz zwrotu posagu w wysokości 3 tys. kop czeskich groszy, zamek Smiřitz z przyległymi włościami. W 1556 r. sprzedała ona swoje dobra, tj. połowę zamku w Kost, zamek Trosky i miasto Sobotka wraz z miasteczkiem Bausow i przyległymi wsiami, za ok. 10 750 kop czeskich groszy<sup>17</sup>. W 1570 r. zawarła drugi związek małżeński – z Johannem Dietrichem von Žerotinem<sup>18</sup>. Zmarła w 1585 r., pochowano ją w krypcie kościoła zamkowego w Opoćnie obok jej pierwszego męża. Pamięć o niej w tej świątyni upamiętniona została również w malowanym epitafium, ufundowanym ok. 1575 r. przez Johanna Dietricha von Žerotina i ku pamięci ich przedwcześnie zmarłego syna.

Ufundowane przez baronównę von Biberstein epitafium księcia Karola Krzysztofa w sposób dobitny świadczy o trosce o upamiętnienie

<sup>13</sup> List ten znajdował się w aktach dotyczących rodu von Biberstein, w berlińskim Staatsarchiv; por. P. Rogalla von Bieberstein, *Urkundliche Beiträge zur Geschichte der edlen Herren von Biberstein und ihrer Güter*, Reichenberg 1911, s. 335.

<sup>14</sup> Jej matka była siostrą Jana Podiebrada, ojca Karola Krzysztofa. Dziadkiem Barbary i Karola Krzysztofa był Karol I Podiebrad.

<sup>15</sup> P. Rogalla von Bieberstein, op. cit., s. 338.

<sup>16</sup> Por. C. A. Schimmelpfennig, *Herzogin Barbara von Liegnitz-Brieg, geborene Markgräfin von Brandenburg, ihr Hofhalt und ihre Regierung von 1586–1595*, „Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens”, 14, 1878, s. 359–360.

<sup>17</sup> Por. P. Rogalla von Bieberstein, op. cit., s. 323, 329.

<sup>18</sup> Por. C. J. Biener von Bienenberg, *Versuch über einige merkwürdige Alterthümer im Königreich Böhmen. Zweytes Stück mit Kupfern*, Königgratz 1779, s. 189.



najbliższych, trosce będącej powinnością i stałym elementem życia rodziny we wspólnocie luterańskiej. Barbara zadbała również o pamięć o sobie oraz rodzie von Biberstein. Wplatając w tekst epitafium kuzyna swoje nazwisko, sama znalazła się w obrębie mauzoleum książąt ziebickich i ziebicko-oleśnickich, z którymi spokrewniona była przez matkę, tym samym nobilitując swoją osobę oraz baronowski ród von Bibersteinów. I choć po śmierci pochowana została w krypcie kościoła w Opoćnie, pamięć o niej przetrwała także na Śląsku, w mieście rodowym jej matki – Oleśnicy. Interesującym jest fakt, że w inskrypcji nie została ona wymieniona pod nazwiskiem męża – von Žerotin, a wyłącznie jako „D(OMI)NA BARBARA EX ILL(UST)RI BIBERSTEINIORV(M) BARONV(M) FAMILIA”. W napisie tym występuje jedynie pod swoim panieńskim nazwiskiem, jak kobieta niezamężna. Wbrew ówczesnym konwencjom, zupełnie pominięty został tu jej drugi mąż i ród von Žerotinów. Zapewne był to zabieg w pełni zamierzony, mający na celu wzmocnienie prestiżu baronowskiego rodu von Bibersteinów, podkreślenie ich bezpośredniego pokrewieństwa z rodziną książęcą poprzez umieszczenie ich nazwiska na nagrobku Karola Krzysztofa, w przestrzeni prezbiterium oleśnickiego kościoła zamkowego – rodowego mauzoleum książęcego.

#### Ołtarz w kościele św. Jadwigi w Gryfowie Śląskim

Eleonora von Hohenzollern-Sigmaringen ur. von Promnitz, 1. voto von Schaffgotsch (1576–1611) była córką rajcy cesarskiego barona Seifrieda von Promnitz i Ursuli von Schaffgotsch auf Herzogswalde Neuhaus<sup>19</sup>. W 1592 r., w wieku 15 lat, została wydana za mąż za barona Christopha von Schaffgotsch. Małżeństwo to trwało dziewięć lat, zakończyła je śmierć Christopha w 1601 r. Z tego związku urodziła się dwójka dzieci, córka Magdalena i syn Hans Ulrich. Ponieważ

<sup>19</sup> J. G. Worbs, *Geschichte der Herrschaften Sorau und Triebel*, Sorau 1826, s. 109–110. Dość obszerny opis życia Eleonory podaje pastor Wolfgang Silber w jej kazaniu pogrzebowym. Źródło to nie było do tej pory wykorzystywane przy badaniach nad fundacjami artystycznymi w gryfowskim kościele; W. Silber, *LEONORA PVERPERA SALVA MANENS FIDE. Die Hochwohlgebohrne Fraw, Fraw LEONORA, Gräfin zu Hohen Zollern, Sigmaringen, vnd Dühringen, Fraw zu Dayerlach, vnd Wehrstein, Erbfraw auff Königsbergk, ic. Gebohrne Freyin von Promnitz, [–] Bey dero Gräffchen, vnd Christlichen Leichbegegnüß nachfolgende Predigten gehalten worden, in der Pfarrkirchen zu Greyfenberg [–]*, Görlitz 1612.

w momencie śmierci ojca Hans Ulrich miał zaledwie sześć lat<sup>20</sup>, zarząd nad dobrami przejęła Eleonora. W maju 1606 r., pięć lat po śmierci Christopha, wyszła za mąż za hrabiego Johanna Georga von Hohenzollern-Sigmaringen. Zmarła przedwcześnie, w wieku 35 lat, w wyniku komplikacji po porodzie martwo urodzonego dziecka. Pochowano ją w kaplicy grobowej Schaffgotschów, w ich patronackim kościele w Gryfowie.

Czas jej największej, samodzielnej aktywności przypada na okres wdowieństwa, tj. lata 1601–1606. Przypuścić można, że pierwsza jej działalność, tuż po śmierci jej pierwszego męża, związana była z pracami przy grobowcu Schaffgotschów, w kaplicy rodowej wzniesionej przez Hansa von Schaffgotsch w 1545 r., w której zostało złożone ciało Christopha. Informacje o udziale Eleonory przy budowie tego grobowca podaje pastor Wolfgang Silber w kazaniu pogrzebowym: „Wollen demnach ire selige Leichnam in das erwünschte Ruhekämmerlein bringen, welches I. Gn. vor 10. Jaren ihrem lieben seligen Herrn, vnd altem Gotzschischem Geschlechte zu Ehren, mit grossem Sorgfältigkeit bawen lassen”<sup>21</sup>. Informuje on także, że: „Herrlich Begräbnüs der Herrn Gotzchen in der Pfarr Kirchen zu Greiffenberg, Anno 1601 von I. Gn. also erbawet”. Nie znany jest jednak dokładny zakres prac, jakie zostały przeprowadzone z jej polecenia, wiadomo jedynie, że grobowiec został wówczas powiększony<sup>22</sup>.

<sup>20</sup> Do opieki nad nim i majątkiem powołano kilku administratorów; por. A. Kuzio-Podrucki, *Schaffgotschowie. Zmienne losy śląskiej arystokracji*, Bytom 2007, s. 24.

<sup>21</sup> W. Silber, *LEONORA*, s. 56.

<sup>22</sup> Dotychczas nie zwracano uwagi na udział Eleonory von Schaffgotsch przy kaplicy rodowej w Gryfowie. Ta informacja może rzucać nowe światło na umieszczony w kaplicy nagrobek, w którym upamiętniono jej męża Christopha. Na nagrobku przedstawiono figury członków rodu von Schaffgotsch: Hansa II (zm. 1584) i jego żony Magdaleny ur. von Zedlitz (zm. 1585), ich synów Hansa Ulricha (zm. 1589) i Gottharda (zm. 1576) oraz córkę Magdalenę (zm. 1587) wraz z mężem Christophem (zm. 1601). Monument zwyczajowo datowany jest na lata 1585–1586, chociaż upamiętnia osoby zmarłe pomiędzy 1585 i 1601 r. Za jego fundatorkę uznaje się najczęściej Magdalenę Schaffgotsch ur. von Zedlitz, mimo że brak informacji to potwierdzających. Być może, sugerując się słowami pastora Silbera, należałoby przypuścić, że to Eleonora ufundowała monument tuż po śmierci Christopha w 1601 r. Na temat tego nagrobka ostatnio m.in. J. Chodasewicz, *Nagrobki i epitafia Schaffgotschów na Śląsku w latach 1500–1636*, „Roczniki Sztuki Śląskiej”, 26, 2017, s. 57–68 (tam też wcześniejsza literatura); eadem, *Reformation und Katholische Reformation in der Kunststiftung der Familie Schaffgotsch am Beispiel der Pfarrkirche St. Hedwig in Greiffenberg in Schlesien*, „Archiv für schlesische Kirchengeschichte”, 75, 2017, s. 241–243;

20 maja 1603 r. w Gryfowie w jednym z domów wybuchł pożar, który wkrótce opanował większą część miasta i tamtejszy kościół<sup>23</sup>. W jego wyniku spłonął ołtarz i stalle, a nadtopione dzwony spadły z wieży. Od ognia ocalała zachodnia część kościoła, zachował się prospekt organowy oraz ambona. Dzięki wsparciu finansowemu baronowej von Schaffgotsch oraz pobliskich miast już w czerwcu część domów została odbudowana<sup>24</sup>. Stopniowo usuwano także zniszczenia w kościele. W 1605 r. Eleonora, w imieniu dziesięcioletniego wówczas Hansa Ulricha, ufundowała do kościoła dzwon<sup>25</sup>. W 1606 r. wzniesiono nowe empory oraz wstawiono ławy<sup>26</sup>. W tym samym roku, w listopadzie, zainstalowano tam nowy ołtarz ufundowany przez baronową von Schaffgotsch<sup>27</sup>. Okoliczności tego wydarzenia podał pastor Silber w kazaniu konsekuracyjnym tego retabulum wygłoszonym w Gryfowie 25 listopada 1606 r.<sup>28</sup> Jak podkreślał, Eleonora ufundować go miała „auff Ihr Gn. selbst Vnkosten”<sup>29</sup>. Ołtarz został zamówiony przez nią u Paula Meynera, saksońskiego rzeźbiarza z Marienbergu, prowadzącego warsztat w Dzieńmorowicach na Śląsku. Autorem programu słowno-obrazowego retabulum był sam pastor Silber.

J. Harasimowicz, *Reußendorf – Greiffenberg – Altkemnitz. Drei evangelische Pfarrkirchen der Familie Schaffgotsch im schlesischen Gebirgsland*, w: *Das Haus Schaffgotsch. Konfession, Politik und Gedächtnis eines schlesischen Adelsgeschlechts vom Mittelalter bis zur Moderne*, hrsg. J. Bahlcke, U. Schmilewski, T. Wünsch, Würzburg 2010, s. 276–280.

<sup>23</sup> Por. J. G. Luge, *Chronik der Stadt Greiffenberg in Schlesien*, [reprint druku z 1861], b.m. 2011, s. 20–21.

<sup>24</sup> Ibidem, s. 21.

<sup>25</sup> Por. W. Silber, *LEONORA*, s. 37; M. Olczak, *Dzieje Gryfowa Śląskiego i zamku Gryf*, Warszawa 2001, s. 169.

<sup>26</sup> Por. J. G. Luge, op. cit., s. 23, 328.

<sup>27</sup> Na temat ołtarza zob. J. Chodasewicz, *Reformation*, s. 243–246; J. Harasimowicz, *Reußendorf*, s. 282–287; idem, *Treści*, s. 66–68; M. Olczak, op. cit., s. 142–146; J. Bachmiński, *Gryfów, Gryf, Lubomierz*, Wrocław 1964, s. 51–54; H. Lutsch, *Verzeichnis der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien*, Bd. 3: *Die Kunstdenkmäler des Reg.-Bezirks Liegnitz*, Breslau 1891, s. 490; K. Bimler, *Die schlesische Renaissanceplastik*, Breslau 1934, s. 114–145.

<sup>28</sup> W. Silber, *Ermahnuns Predigt, Am ersten Advents Sonntage, Bey Auffrichtung der Newen Altar Tafel* [—] *Exequiae Lesto Sillerianae Langenoviea Siles.: Drey Christliche Leich Sermones unterschiedener Auctorum, Die I. im Herrenhofe zu Langenau: Die II. in der Kirchen für dem Altar: Die III. auff der Cantzel daselbst gehalten: Bey der Volckreichen* [—] *Leichbegäbnüß Der* [—] *Frawen Catharine Spillerin, gebohrnen Lestin* [—] *Anno Christi 1619*, Görlitz 1620, s. 284–285.

<sup>29</sup> Ibidem, s. 285.

Drewniany, polichromowany ołtarz w Gryfowie ma formę trójkondygnacyjnej aediculi, poprzedzonej predellą i zwieńczonej glorią. Trzy kondygnacje mają ruchome skrzydła zdobione dekoracją malarzką na rewersach i rzeźbiarską na awersach. Przy obu stronach nastawy umieszczono uszaki. W predelli znajduje się przedstawienie Ostatniej Wieczerzy oraz kartusze z herbami von Promnitz i von Schaffgotsch. W partii centralnej, na głównej osi widnieją przedstawienia Biczowania, Ukrzyżowania i Koronowania cierniem, ujęte po bokach figurami ewangelistów. W partii zwieńczenia znajduje się figura Chrystusa Zmartwychwstałego. Całości dopełnia rzeźba pelikana oraz figury apostołów. Program obrazowy skrzydeł składa się z dwóch cykli: pasyjnego i maryjnego. Przy otwartych skrzydłach widoczny jest cykl pasyjny, na który składa się dwanaście reliefów: Modlitwa na Górze Oliwnej, Pojmanie Chrystusa, Chrystus przed Kajfaszem, Chrystus przed Najwyższą Radą, Chrystus przed Herodem, Chrystus przed Piłatem, Skazanie Chrystusa na śmierć, Obdarcie z szat, Przybicie do krzyża, Zdjęcie z krzyża, Złożenie do grobu, Chrystus w otchłani, rozmieszczonych parami na wewnętrznych częściach skrzydeł bocznych. Na ich skrajnych partiach, w owalnych niszach znajdują się rzeźbione personifikacje cnót: Cierpliwość, Miłosierdzie, Roztropność, Nadzieja, Sprawiedliwość, Męstwo, ujmowane przez reliefy z łacińskimi inskrypcjami odnoszącymi się do przedstawień narracyjnych. Na malowanych rewersach skrzydeł bocznych, widocznych po zamknięciu ołtarza, umieszczono sceny z dzieciństwa Chrystusa (Zwiastowanie, Narodzenie, Obrzezanie, Pokłon Magów, Ofiarowanie w świątyni i Dwunastoletni Jezus w świątyni), łączone także z Maryją, aczkolwiek brakuje tu – co dość nietypowe dla cyklu maryjnych – zdecydowanej dominanty, np. w postaci sceny Koronacji Marii<sup>30</sup>. Jak zwracał uwagę Jan Harasimowicz, rozbudowany wątek pasyjny łączyć należy z autorem całego programu słowno-obrazowego ołtarza, pastorem Silberem, który był zwolennikiem tzw. protopietyzmu, czerpiącego m.in. ze średniowiecznych praktyk pobożności, a zwłaszcza z medytacji Męki Pańskiej<sup>31</sup>.

Reprezentacja jednostki i rodu w przypadku tego ołtarza ogranicza się do dwóch kartuszy z herbami rodowymi von Promnitz i von Schaffgotsch, umieszczonych w partii predelli<sup>32</sup>. Są to więc symbole

<sup>30</sup> Por. J. Harasimowicz, *Treści*, s. 68.

<sup>31</sup> Ibidem, s. 66; J. Harasimowicz, *Reußendorf*, s. 284–285.

<sup>32</sup> Niekiedy mylnie uznaje się za element reprezentacji fundatorki inskrypcję umieszczoną z tyłu ołtarza, opisującą jego powstanie, dodaną dopiero w 1757 r.

heraldyczne fundatorki z pierwszego małżeństwa. W dotychczasowej literaturze – na podstawie informacji Silbera, że ołtarz zamontowano w listopadzie 1606 r. – datowano go na ten właśnie rok i uznawano za fundację wdowią<sup>33</sup>. W tym czasie jednak Eleonora już od ponad sześciu miesięcy nie była wdową, od maja pozostając w związku małżeńskim z Johannem Georgiem von Hohenzollern-Sigmaringen. Gdy przyjmiemy 1606 r. jako datę fundacji, dość zadziwiający staje się brak w programie ołtarza symboli heraldycznych jej drugiego męża, a w wyniku tego małżeństwa kobieta wyniesiona została przecież do stanu hrabiowskiego. Dość znamienitym byłby fakt, że awansu tego nie zaznaczono wyraźnie w jej fundacji. Być może ołtarz został zlecony nieco wcześniej, jeszcze przed ślubem z Johannem Georgiem, a data 1606 odnosi się wyłącznie do momentu zamontowania retabulum we wnętrzu świątyni. Według przekazów pastora Silbera Eleonora tuż po pożarze w 1603 r., gdy tylko zobaczyła wnętrze kościoła za zniszczoną nastawą ołtarzową, zadeklarowała, że podejmie się fundacji nowego ołtarza. Powiedzieć miała wtedy do zebranych w nim osób: „Ach es hetten etliche hier lengst gerne eine Calvinische Kirche gehabt, mich düncket es sihet ihr jetz under fast sehr ehnlich, Gott behüte vns weiter der Lehre halben: Nu diß sol (ob Gott wil) mein erste Arbeit vnd Sorge sein, Ich wil mich des Altares annemen, vnd denselben wider auffrichten lassen”<sup>34</sup>. Jak podkreślał pastor: „Sie wolten die Sorge auff sich nehmen, vnd vor allen dingen darauff bedacht seyn, wie der Altar nach Christlicher Kirchen Gebrauch mit seinem zugehörigen ornatu wiederumb möchte geschmücket werden”<sup>35</sup>.

Fundacja ta motywowana miała być więc przede wszystkim chęcią wyraźnej demonstracji konfesyjnej baronowej von Schaffgotsch. Za pomocą zdobnego i bogatego w przedstawienia figuralne ołtarza ukazać chciała przynależność do wyznania ewangelicko-augsburskiego, a tym samym wyraźnie odciąć się od coraz silniejszego na Śląsku w tym czasie kalwinizmu. Jak zwracał uwagę pastor Silber, do tego zadania kobieta nieprzypadkowo zatrudniła Paula Meynera, saksońskiego snycerza znanego ze swoich wcześniejszych realizacji dla kościołów luterańskich<sup>36</sup>. W efekcie tej współpracy wzniesiono

<sup>33</sup> Por. J. Chodasewicz, *Reformation*, s. 243; J. Harasimowicz, *Reußendorf*, s. 282; idem, *Treści*, s. 66; M. Olczak, op. cit., s. 142; J. Bachmiński, op. cit., s. 51.

<sup>34</sup> W. Silber, *LEONORA*, s. 36.

<sup>35</sup> Idem, *Ermahnuns Predigt*, s. 285.

<sup>36</sup> Ibidem. Był on autorem m.in. ołtarzy w Kowarach, Żmigrodzie i Ciechanowicach.

monumentalne retabulum ołtarzowe, szczelnie wypełniające prezbiterium kościoła i stanowiące silną dominantę w jego wnętrzu. Poprzez niezwykle bogaty program ikonograficzny, ułożony przez pastora Silbera, złożony z 24 przedstawień o charakterze narracyjnym oraz ponad 20 figur, ołtarz ten bezsprzecznie stał się wizualnym poświadczeniem luterkańskiej tożsamości konfesyjnej patronów gryfowskiego kościoła. Jako pani na Gryfowie, poprzez fundację dzwonu, a następnie ołtarza, sama baronowa von Schaffgotsch zadbała też o odnowienie i przywrócenie reprezentacyjnego wyglądu gryfowskiej świątyni zniszczonej w wyniku pożaru, a umieszczone na nastawie ołtarzowej herby fundatorki sprzyjały jej upamiętnieniu jako pobożnej matrony i dobrodziejki kościoła.

### Ambona w kościele św. Michała Archanioła w Sławie Śląskiej

Przykładem fundacji dokonanej przez kobietę, w której szczególnie uwidacznia się dążenie do upamiętnienia swojego pochodzenia, jest ambona w kościele św. Michała Archanioła w Sławie Śląskiej, ufundowana w 1619 r. przez Annę von Niebelschütz, ur. von Rechenberg (1584–1624), córkę Melchiora von Rechenberga (1549–1625) i Magdaleny von Dyhern. W 1608 r. Anna wyszła za mąż za Ladislaus von Niebelschütz. Gdy ten zmarł w 1618 r., powróciła do dóbr rodowych w Sławie. Tam jako wdowa zleciła wykonanie ambony do kościoła patronackiego Rechenbergów, świątyni erygowanej w 1604 r. przez jej ojca. Ufundował on do nowego kościoła drewniany ołtarz główny, a także zadbał o miejsce pochówku dla członków rodu, urządzając pod posadzką kryptę grobową.

Kamienną, płaskorzeźbioną i polichromowaną ambonę ustawiono przy łuku tęczy po lewej stronie nawy głównej. Korpus i ganek kazalnicy, wspartej na jońskiej kolumnie oplecionej winoroślą, wypełniono ułożonymi naprzemiennie płycinami z inskrypcjami (obecnie przemalowanymi)<sup>37</sup> oraz reliefami przedstawiającymi kolejno: stół z Biblią i świecą, Węża Miedzianego, Mojżesza z tablicami przykazań i Agnus Dei. Baldachim ambony, założony na rzucie pięcioramiennej gwiazdy, otrzymał formę rozbudowanej wolutowej gloriety. W jego podniebiu umieszczono reliefowe przedstawienie gwieździstego nieba

<sup>37</sup> Niemieckojęzyczne inskrypcje na ambonie w Sławie zostały zamalowane po 1945 r. Ich odpisy podał H. Hoffmann w: *Die katholischen Kirchen des Landkreises Glogau, Eine Führung von Hermann Hoffmann*, Breslau 1937, s. 198–199.

ze Słońcem, Księżycem i kometą. U podstawy baldachimu znalazły się cztery herby fundatorki: von Rechenberg (ojczysty), von Dyhern (macierzysty), von Unruh (babki ojczystej) i von Glaubitz (babki macierzystej), podtrzymywane przez figurki lwów<sup>38</sup>. W jego zwieńczeniu, na cokolicu, ustawiono rzeźbę dmącego w trąbę anioła. Na fryzie baldachimu widnieje napis: „VIVAT ET CRESCAT DOMVS RECHENBERGICA EX LINEA SCHLAWENSI. FVNDA-TRIX HVIVS CATHEDRAE, QVAE ILLIVS MVNIFICENTIA EXTRVCTA EST ANNO 1619”. Inskrypcja fundacyjna (obecnie niezachowana) znajdowała się na zaplecku ambony i brzmiała: „Aus angeborne Dankbarkeit gegen diese Kirche gutwilliger Freigebigkeit der wohlgeborenen Frau Anna von Rechenberg aus dem Hause Schlawa, des weiland edelen und gestrengen Herren Ladislai von Niebelschütz auf Groß und Klein Gaffer, selig hinterlassene Wittib ist dieser Predigtstuhl auf ihre Unkosten im 1619. Jahr, sobald der Comet erloschen war, angefangen und im September verfertigt worden. Herr, du wohl den guten und frommen Herzen. Ps. 125, 4”<sup>39</sup>.

Bezpośrednią motywacją fundacji kazalnicy było więc zgaśnięcie komety, wzniesiono ją w podzięce Bogu za opiekę nad sławskim kościołem. Zapewne chodziło tu o jedną z trzech, opisanych przez Johanna Keplera w *De Cometis*<sup>40</sup>, komet, które pojawiały się na niebie pomiędzy sierpniem i grudniem 1618 r. Pojawienie się komety, fenomenowi niezrozumiałego i niezwykłego dla przeciętnego człowieka, wzbudzało ówczesnie silne przerażenie, niosąc wizje zagrożenia. Tak jak inne zjawiska astronomiczne czy meteorologiczne w epoce nowożytnej, tłumaczono je bowiem jako wyraz Boskiego gniewu i kary za grzechy, co prowadziło do intensyfikacji pobożności oraz eschatologicznego strachu<sup>41</sup>. Taki opis komety z 1618 r., koncentrujący się na jej przyczynach (zepsuciu ludzkim) i skutkach (wojna trzydziestoletnia),

<sup>38</sup> Por. J. Pokora, *Sztuka w służbie Reformacji. Śląskie ambony 1550–1650*, Warszawa 1982, s. 237.

<sup>39</sup> Odpis inskrypcji za: H. Hoffmann, op. cit., s. 198.

<sup>40</sup> W. von Rechenberg, *Die Familie von Rechenberg. Von ihrem Ursprung bis zur Gegenreformation. Neuere Beiträge zur Familiengeschichte*, Münster 2013, s. 118. Do tej pory w polskojęzycznej literaturze uważano, że było to odniesienie do komety Halleya widocznej w 1607 r.; zob. J. Pokora, op. cit., s. 237; J. Harsimowicz, *Treści*, s. 98.

<sup>41</sup> Szerzej na ten temat por. *Kultura smutku. Paradygmaty postaw wobec śmierci w literaturze niemieckiego baroku. Ze zbiorów Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu*, red. M. Czarnecka, J. Szafarz, Wrocław 2004, s. 7.

znaleźć możemy w utworze *Zeytregister* szwabskiego szewca Hansa Heberlego<sup>42</sup>:

Anno 1618 ist ein grosser comet erschine in gestalt einer grossen und schröckhlichen rутten, welcher uß von und durch Gott hefftig tröwet, von wegen unsers sindtlichen lebens, die wir vüllfältig verdient und noch teglich verdienen der selbig ist gesehen worden vom herpste an biß in der frieling. Was er bedeüt, was auch darauff volgen wirdt, das selbig ist mit heyßen trenen zu beweinen, wie wir leider das selbig woll erfahren und erfahren haben<sup>43</sup>.

Poprzez inskrypcję fundacyjną oraz wyobrażenie nieba z kometą w podniebiu baldachimu niewątpliwie nawiązano w dekoracji ambony do wystąpienia tego zjawiska astronomicznego. Celem fundacji była wdzięczność za opiekę nad sławskim kościołem i rodem von Rechenberg. To dla nich bowiem prosi się o błogosławieństwo słowami Psalmu: „Czyń dobrze, Panie, dobrym: i tym, którzy są prawego serca” (Ps 124 (125), 4), wyrażając głęboko religijne nadzieje i pragnienia. Niepewność oraz przerażenie spowodowane rzadkim fenomenem astronomicznym, wzmacniane zapewne ówczesnymi wydarzeniami politycznymi, spowodowały, że fundatorka zdecydowała się wznieść na chwałę rodziny tak niezwykle pomnik. W programie ikonograficzno-inskrypcyjnym kazalnicy wątki astronomiczno-astrologiczne i biblijne połączono z mocno wyeksponowanym wątkiem „rodowym”. Umieszczony w partii baldachimu rozbudowany wywód heraldyczny zleceńodawczyni poprzedza inskrypcja na fryzie, głosząca chwałę Rechenbergów. Jej mąż Ladislaus von Niebelschütz został wymieniony jedynie w napisie fundacyjnym. Ta silna reprezentacja rodu von Rechenberg mogła mieć także związek z faktem, że kilka lat wcześniej, w 1612 r., ojcu Anny, Melchiorowi von Rechenberg, nadano baronowski tytuł („Freiherrn zu Klitschdorff und Primkenau und Herrn auf Schlawa und Wartenberg”), dziedziczony w linii

<sup>42</sup> *Zeytregister* Hansa Heberlego jest rzadkim przykładem wspomnień spisanych z perspektywy osoby z niższej klasy społecznej. Z połączenia opisu wydarzeń, rozmów z podróżnikami i informacji z druków ulotnych udało mu się zebrać różnorodne informacje na temat życia codziennego podczas wojny trzydziestoletniej. Więcej na ten temat zob. G. Zillhardt, *Der Dreißigjährige Krieg in zeitgenössischer Darstellung, Hans Heberles „Zeytregister“ (1618–1672)*, Stuttgart 1975.

<sup>43</sup> Cyt. za: <http://www.zeitenblicke.de/2002/02/zeytregister/index.html> (25 XI 2020).



męskiej i żeńskiej<sup>44</sup>. Zlecona do kościoła patronackiego ambona stała się tu rodzajem pomnika rodu „rosnącego w siłę”, zyskującego na znaczeniu i politycznych splendorach. Za pomocą inskrypcji i znaków heraldycznych unaoczniona została jego stała obecność w przestrzeni sławskiego kościoła, który rodzina własnym kosztem wzniosła i wyposażała.

### P o d s u m o w a n i e

W analizowanych tu fundacjach szlacheckich podstawowymi formami komemoracji oraz reprezentacji jednostki i rodu były symbole heraldyczne i inskrypcje umieszczone w obrębie programów słowno-obrazowych fundowanych obiektów. Wyraz tych fundacji jako środków służących upamiętnieniu i reprezentacji wzmacniany był przez specyfikę miejsc, do których zostały one ufundowane – w przypadku kościołów w Gryfowie Śląskim i w Sławie Śląskiej były to rodowe kościoły patronackie, w przypadku nagrobka Karola Krzysztofa Podiebrada – prezbiterium oleśnickiego kościoła zamkowego, pełniące funkcję mauzoleum książęcego.

Szczególnie w tej ostatniej fundacji miejsce, do którego była przeznaczona, odegrało szczególną rolę w sposobie nobilitacji jej zlecniodawczyni. Baronówna Barbara von Žerotin ur. von Biberstein, fundując swojemu kuzynowi, księciu Karolowi Krzysztofowi, okazała epitafium, upamiętniła także samą siebie oraz ród von Biberstein. W inskrypcji umieszczonej na monumencie, wbrew ówczesnym konwencjom, wymieniona została wyłącznie pod swoim nazwiskiem panięńskim, chociaż w momencie fundacji pozostawała w drugim związku małżeńskim. Zapewne był to zabieg w pełni zamierzony, mający na celu wzmocnienie prestiżu baronowskiego rodu von Bibersteinów oraz podkreślenie ich bezpośredniego pokrewieństwa z rodziną książęcą.

Niezwykle rozbudowaną formą reprezentacji rodowej jest ambona w Sławie Śląskiej, ufundowana przez wdowę Annę von Niebelschütz ur. von Rechenberg we wzniesionym przez jej ojca kościele patronackim. Inspiracji i motywacji dostarczyła tu kometa obserwowana na niebie w 1618 r. Niepewność oraz lęk spowodowane tym fenomenem astronomicznym sprawiły, że kobieta zdecydowała się pokryć koszty

<sup>44</sup> Wcześniej (od 1534) używali oni tytułu Freiherr zu Schlaw und Wartenberg; por. T. Andrzejewski, *Rechenbergowie w życiu społeczno-gospodarczym księstwa glogowskiego w XVI–XVII wieku*, Zielona Góra 2007, s. 257.

zamówienia i wykonania ambony – wyrazu wdzięczności za opiekę nad sławskim kościołem i rodem von Rechenberg. W partii baldachimu kazalnicy umieszczono sięgający dwóch pokoleń wywód heraldyczny fundatorki. Wraz z inskrypcjami głoszącymi chwałę Rechenbergów sprawił on, że kazalnica ma charakter pomnika rodowego. Za pomocą umieszczonych na niej inskrypcji i herbów unaoczniona została też stała obecność rodu patronackiego w przestrzeni sławskiego kościoła.

Podobnie w przypadku ołtarza w Gryfowie Śląskim, należącym do dóbr rodu von Schaffgotsch, symbole heraldyczne Eleonory von Schaffgotsch umieszczone w partii predelli ołtarza odczytywać można jako poświadczenie zwierzchności tamtejszych patronów. Gdy w wyniku pożaru spłonęła dawna nastawa ołtarzowa, Eleonora, wówczas pani na Gryfowie i patronka tamtejszego kościoła, podjęła się fundacji nowego retabulum. Z jej polecenia wzniesiono monumentalną nastawę ołtarzową dominującą we wnętrzu gryfowskiej świątyni. Poświadczeniem jej fundacji były herby von Promnitz i von Schaffgotsch umieszczone w partii predelli ołtarza, a sama Eleonora postarała się o upamiętnienie siebie jako pobożnej patronki i dobrodziejki.

W przypadku ambony w Sławie Śląskiej oraz ołtarza w Gryfowie Śląskim błędem byłoby jednak ograniczenie przyczyn tych fundacji do aspektu prestiżowego (reprezentacji czy komemoracji ich fundatorek). Jako elementy wyposażenia sakralnego obiekty te zlecane były przede wszystkim w celach utylitarnych, miały służyć gminie do nabożeństw i liturgii. Ponadto sprawując opiekę nad lokalnymi świątyniami, zleciendawczynie czy zleciendawcy dawali przykład bogobojnego życia, kreując tym samym wizerunek pobożnych patronów i dobrodziejek religijnej wspólnoty. Poprzez fundacje wyposażenia sakralnego o bogatych programach ikonograficznych, opartych na „czystym Słowie Bożym”, ich fundatorzy i fundatorki mogli zademonstrować swoją przynależność konfesyjną, odcinając się tym samym od radykalnych nurtów reformacji. Postawa taka wyraźnie zaznaczyła się w przypadku retabulum ołtarzowego w Gryfowie Śląskim. Fundacje te były także, jak pokazuje wyraźnie przykład ambony w Sławie Śląskiej – ufundowanej, by wyrazić wdzięczność za Boską opiekę nad tamtejszym kościołem i rodem von Rechenberg – środkami indywidualnej pobożności i wyrazem głęboko religijnych pragnień.

## Bibliografia

## Źródła

- Biener von Bienenberg C. J., *Versuch über einige merkwürdige Alterthümer im Königreich Böhmen. Zweytes Stück mit Kupfern*, Königgratz 1779
- Luge J. G., *Chronik der Stadt Greiffenberg in Schlesien*, [reprint druku z 1861], b.m. 2011
- Silber W., *Ermahnuns Predigt, Am ersten Advents Sonntage, Bey Auffrichtung der Newen Altar Tafel* [---] *Exequiae Lesto Sillerianae Langenoviea Siles.: Drey Christliche Leich Sermones unterschiedener Autorum, Die I. im Herrenhofe zu Langenaw: Die II. in der Kirchen für dem Altar: Die III. auff der Cantzel daselbst gehalten: Bey der Volckreichen* [---] *Leichbegäbnüß Der* [---] *Frawen Catharine Spillerin, gebohrnen Lestin* [---] *Anno Christi 1619*, Görlitz 1620, s. 278–355
- Silber W., *LEONORA PVERPERA SALVA MANENS FIDE. Die Hochwohlgebohrne Fraw, Fraw LEONORA, Gräfin zu Hohen Zollern, Sigmaringen, vnd Dübringen, Fraw zu Dayerlach, vnd Wehrstein, Erbfraw auff Königsbergk, ic. Gebohrne Freyin von Promnitz*, [---] *Bey dero Gräffichen, vnd Christlichen Leichbegegñüß nachfolgende Predigten gehalten worden, in der Pfarrkirchen zu Greiffenberg* [---], Görlitz 1612
- Sinapius J., *Olsnographia Oder Eigentliche Beschreibung Des Oelßnischen Fürstenthums In Nieder-Schlesien: welche in zwey Haupt-Theilen, so wohl insgemein Dessen Nahmen, Situation, Regenten, Religions-Zustand, Regiments-Wesen und andere notable Sachen, Als auch in sonderheitx Die Städte und Weichbilder des Oelßnischen Fürstenthums mit Ihren Denckwürdigkeiten vorstelllet*, Leipzig–Franckfurt 1706
- Sommer J. G., *Das Königreich Böhmen*, Bd. 4: *Königgrätzer Kreis*, Prag 1836
- Worbs J. G., *Geschichte der Herrschaften Sorau und Triebel*, Sorau 1826

## Opracowania

- Andrzejewski T., *Rechenbergowie w życiu społeczno-gospodarczym księstwa głogowskiego w XVI–XVII wieku*, Zielona Góra 2007
- Bachmiński J., *Gryfów, Gryf, Lubomierz*, Wrocław 1964
- Białostocki J., *Kompozycja emblematyczna epitafiów śląskich XVI wieku*, w: *Ze studiów nad sztuką XVI wieku na Śląsku i w krajach sąsiednich*, red. B. Steinborn, Wrocław 1968, s. 77–93
- Bimler K., *Die schlesische Renaissanceplastik*, Breslau 1934
- Chodasewicz J., *Nagrobki i epitafia Schaffgotschów na Śląsku w latach 1500–1636*, „Roczniki Sztuki Śląskiej”, 26, 2017, s. 57–70
- Chodasewicz J., *Reformation und Katholische Reformation in der Kunststiftung der Familie Schaffgotsch am Beispiel der Pfarrkirche St. Hedwig in Greiffenberg in Schlesien*, „Archiv für schlesische Kirchengeschichte”, 75, 2017, s. 237–252

- Czarnecka M., *Strach, śmiech i łzy. Dyskursy antropologiczne w literaturze (nie tylko) śląskiego baroku*, Kraków 2020
- Dürlich C., *Lebensbild der Kirchengemeinde Schossdorf entworfen und derselben zum 150. Geburtstage ihrer neuen Kirche als Jubelgabe dargereicht von ihrem derzeitigen Pastor C. Dürlich*, Diesdorf bei Gäbersdorf 1893
- Głogowski S., *Genealogia Podiebradów*, Gliwice 1997
- Harasimowicz J., *Das kollektive Credo einer lutherischen Gemeinde. Die Bild-epitaphien*, w: *Cranachs Kirche*, hrsg. J. Harasimowicz, B. Seyderhelm, Beucha 2015, s. 49–64
- Harasimowicz J., *Mors janua vitae. Śląskie epitafia i nagrobki wieku reformacji*, Wrocław 1992
- Harasimowicz J., *Reußendorf – Greiffenberg – Altkemnitz. Drei evangelische Pfarrkirchen der Familie Schaffgotsch im schlesischen Gebirgsland*, w: *Das Haus Schaffgotsch. Konfession, Politik und Gedächtnis eines schlesischen Adelsgeschlechts vom Mittelalter bis zur Moderne*, hrsg. J. Bahlcke, U. Schmilowski, T. Wünsch, Würzburg 2010, s. 267–290
- Harasimowicz J., *Rola sztuki w religijnych i społecznych konfliktach wieku reformacji na Śląsku*, „Rocznik Historii Sztuki”, 18, 1990, s. 31–95
- Harasimowicz J., *Schwärmergeist und Freiheitsdenken. Beiträge zur Kunst- und Kulturgeschichte Schlesiens in der Frühen Neuzeit*, Köln–Weimar–Wien 2010 (Neue Forschungen zur Schlesischen Geschichte, t. 21)
- Harasimowicz J., *Treści i funkcje ideowe sztuki śląskiej Reformacji 1520–1650*, Wrocław 1986 (Acta Universitatis Wratislaviensis, t. 819, Historia Sztuki, t. 2)
- Heal B., „Zum Andenken und zur Ehre Gottes“. *Kunst und Frömmigkeit im frühneuzeitlichen Luthertum*, „Archiv für Reformationsgeschichte”, 104, 2013, 1, s. 185–210
- Hoffmann H., *Die katholischen Kirchen des Landkreises Glogau, Eine Führung von Hermann Hoffmann*, Breslau 1937
- Hoffmann H., *Pfarrkirche St. Hedwig zu Greifenberg in Schlesien mit den Filialkirchen Langenöls, Schossdorf, Welkersdorf*, Breslau 1939 (Führer durch die schlesischen Kirchen, t. 37)
- Kultura smutku. Paradygmaty postaw wobec śmierci w literaturze niemieckiego baroku. Ze zbiorów Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu*, red. M. Czarnecka, J. Szafarz, Wrocław 2004
- Kuzio-Podrucki A., *Schaffgotschowie. Zmienne losy śląskiej arystokracji*, Bytom 2007
- Lipińska A., *Wewnętrzne światło. Południowoniderlandzka rzeźba alabastrowa w Europie Środkowo-Wschodniej*, Wrocław 2007 (Acta Universitatis Wratislaviensis, t. 3001)
- Lutsch H., *Verzeichnis der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien*, Bd. 3: *Die Kunstdenkmäler des. Reg.-Bezirks Liegnitz*, Breslau 1891

- Nienaltowski M., *Podiebradowie w dziejach księstwa ziebicko-oleśnickiego 1495–1647*, Oleśnica 2013
- Olczak M., *Dzieje Gryfowa Śląskiego i zamku Gryf*, Warszawa 2001
- Oszczanowski P., *Złoty medalion oprawiony czterema diamentami. Dzieła Gerharda Hendrika z Amsterdamu z początku XVII wieku w Oleśnicy*, Wrocław 2012
- Pokora J., *Sztuka w służbie Reformacji. Śląskie ambony 1550–1650*, Warszawa 1982
- Rechenberg von W., *Die Familie von Rechenberg. Von ihrem Ursprung bis zur Gegenreformation. Neuere Beiträge zur Familiengeschichte*, Münster 2013
- Rogalla von Bieberstein P., *Urkundliche Beiträge zur Geschichte der edlen Herren von Biberstein und ihrer Güter*, Reichenberg 1911
- Schimmelpfennig C. A., *Herzogin Barbara von Liegnitz-Brieg, geborene Markgräfin von Brandenburg, ihr Hofhalt und ihre Regierung von 1586–1595*, „Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens”, 14, 1878, s. 337–432
- Starzewska M., *Oleśnica*, Wrocław 1963 (Śląsk w Zabytkach Sztuki)
- Zillhardt G., *Der Dreißigjährige Krieg in zeitgenössischer Darstellung, Hans Heberles „Zeytregister“ (1618–1672)*, Stuttgart 1975
- Zwischen Gotteshaus und Taverne: Öffentliche Räume in Spätmittelalter und Früher Neuzeit*, hrsg. S. Rau, G. Schwerhoff, Köln 2004 (Norm und Struktur, t. 21)

## Commemoration and Representation in Artistic Commissions of Lutheran Noblemen in Silesia. Three Examples from Years 1570–1620

This article focuses on three artistic commissions founded by Silesian noblemen: the epitaph of Karol Krzysztof Podiebrad in the castle church at Oleśnica (1579), funded by Barbara von Žerotin née von Biberstein, the altar in St Jadwiga church at Gryfów Śląski (c. 1606), funded by Eleonora von Schaffgotsch née von Promnitz, and the pulpit in Michael Archangel church at Sława Śląska (1619), the foundation of Anna von Niebelschütz, née von Rechenberg. These objects are not unknown or neglected works in the hitherto studies. Due to their artistic value, verbal and pictorial programmes or, as in the case of the epitaph at Oleśnica, the person they commemorate, they are included in studies on Silesian art of the sixteenth and seventeenth centuries. So far, however, relatively little attention has been paid to the motivations and aims of their founders, which are the subject of this article.

In this study, these objects' iconographic and inscription programmes have been analysed in detail, particularly the visual forms of commemoration and family and state representation of their founders. The context of their commission has also been re-examined, including preserved source texts concerning the artworks themselves and their founders. This made it possible to revise some previous findings and indicate some hitherto overlooked motivations for creating these monuments.

Aleksandra Matczyńska – doktorantka Szkoły Doktorskiej Anthropos Instytutów Polskiej Akademii Nauk. Pisze pracę doktorską w Instytucie Sztuki PAN na temat działalności fundacyjnej szlachcianek na Śląsku, Łużycach i w Saksonii w latach 1520–1650 pod kierunkiem prof. dr. hab. Jana Harasimowicza i prof. dr hab. Katarzyny Mikockiej-Rachubowej.

Aleksandra Matczyńska – PhD student at the Anthropos Doctoral School of the Polish Academy of Sciences. She is writing her doctoral thesis at the Institute of Arts, PAS, on the subject of foundations of noblewomen in Silesia, Lusatia and Saxony in 1520–1650 under the supervision of Prof. Jan Harasimowicz and Prof. Katarzyna Mikocka-Rachubowa.

E-mail: [matczynskaa@gmail.com](mailto:matczynskaa@gmail.com)